

FAHARASA ZA SHAABAN ROBERT NA MCHANGO WAKE KATIKA LEKSIKOGRAFIA YA KISWAHILI

J.S. Mdee

Utangulizi

Faharasa ni orodha ya maneno magumu yaliyotumika katika matini ya mwandishi mmoja ambayo huambatishwa mwishoni mwa matini pamoja na maelezo ya maana kwa kila neno lililoorodheshwa. Faharasa zilianza kutungwa katika Kigiriki tokea karne ya tano kabla ya kuzaliwa Kristo kama tunavyoelezwa na Collison (1982:26). Mathews (1933:9) anaeleza kuwa mnamo karne ya 10, Aelfria aliandika kitabu cha sarufi ya Kilatini ambamo aliambatisha faharasa ya Kilatini-Kiingereza. Halikadhalika Palsgrave alitunga kiongozi cha kufundishia Waingereza Kifaransa mwaka 1514 na kuambatisha msamiati wa Kiingereza-Kifaransa (Mathews 1933:10-14). Katika kipindi hiki matini mbalimbali za kufundishia lugha za kigeni ziliambatishwa faharasa. Starness na Noyes (1946:1-2) wanataja matini zifuatazo ambazo zilikuwa na faharasa:

- (1) *The French Schoolmaster* iliyotungwa na Claudius Hollyband (1573) ambayo ilikuwa na faharasa ya Kiingereza-Kifaransa.
- (2) *Firste Fruites* iliyoandikwa na John Forio (1578) iliyokuwa na faharasa ya Kiingereza-Kitaliano.
- (3) *The Spanish Schoolmaster* iliyoandikwa na William Stepney (1591) na kuambatisha faharasa ya Kiingereza-Kihispania.

Lengo la faharasa hizi lilikuwa kumsaidia msomaji wa matini inayohusika kuelewa maana ya maneno magumu ili apate kuelewa matini nzima. Baadaye wanazuoni walizikusanya faharasa tofauti na kuorodhesha msamiati wote katika kitabu cha maneno yaani kamusi. Kutokana na hali hii, ni dhahiri basi kuwa faharasa ni chimbuko la kamusi. Kamusi za mwanzo nazo zilishughulikia pia maneno magumu na maana zake. Kwa hali hii ni wazi kuwa watunzi wa faharasa wa mwanzo waliweka misingi ya leksikografia bila wao kujua. Kamusi ni mojawapo ya matini za lugha zinazochoea maendeleo ya lugha. Kwa mujibu wa Ferguson kama alivyonukuliwa na Fasold (1984:2248-49) uendelezaji wa lugha unazingatia mambo matatu. (1) kuwepo kwa mfumo wa kuandika na kuunda tahajia na kanuni za othografia. (2) usanifishaji wa lugha, na (3) ukuzaji wa lugha kwa kuongeza msamiati utakaojumlisha maneno kutoka kila fani ili kuwawezesha wazungumzaji wa lugha kueleza kila jambo wanalotaka kupashana habari.

Ukuzaji na usanifishaji wa msamiati wa lugha huweza kufanywa na taasisi za lugha au watu binafsi kwa kutunga vitabu katika nyanja mbalimbali za maarifa au kuandika kamusi. Kwa kuwa neno lililoandikwa lina athari kubwa kwa wasomaji, waandishi maarufu wamekuwa wakiwaathiri wasomaji wa kazi zao mintaarafu ya matumizi na maana za maneno wanayoyatumia katika maandishi yao.

Usanifishaji na ukuzaji wa Kiswahili ulifanywa na Kamati ya Lugha (Kiswahili) ya Afrika Mashariki, na baadaye Baraza la Kiswahili la Taifa na Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili. Baadhi ya watu waliochangia katika kukiendeleza Kiswahili ni Shaaban Robert kwa maandishi yake mbalimbali. Baadhi ya maandishi yake yana faharasa zenye maneno magumu yaliyotumika pamoja maana na zake kwa mujibu wa muktadha katika matini hizo.

Madhumuni ya makala haya ni kujadili mchango wa faharasa za Shaaban Robert katika utungaji wa kamusi. Katika mjadala huu tutazama faharasa zilizo katika vitabu vyake kwa kuzingatia maudhui yake, jinsi faharasa hizo zinavyowasaidia wasomaji kuongeza msamiati wao na kuwaelekeza maana za hayo maneno. Hatimaye tutalinganisha faharasa na kamusi na kujadili mambo yaliyo katika faharasa ambayo mtunga kamusi ya Kiswahili anaweza kujifunza. Katika makala haya neno 'msamiati' na 'maneno' yametumika kwa maana moja kwa ajili ya kutaka kufanikisha mawasiliano ya kila kinachojadiliwa. Mwandishi anatambua kuwa msamiati ni jumla ya maneno yote yaliyo katika lugha au fani fulani ilihali maneno yaweza kuwa ni sehemu tu ya maumbo yanayounda msamiati wa lugha.

Shaaban Robert na Ukuzaji wa Msamiati wa Kiswahili

Shaaban Robert alikipenda na kukienzi sana Kiswahili na anakumbukwa sana kwa juhudi kubwa aliyofanya ya kuikuza na kuiendeleza lugha hii. Ili kuikuza lugha hii, Shaaban Robert alitambua umuhimu wa: (1) Kiswahili kusanifiwa, hususan msamiati wake. (2) Msamiati wa Kiswahili kuongezwa ili ukidhi haja ya kueleza mambo mbalimbali yanavyoihusu jamii. (3) Vitabu vingi kuandikwa katika lugha hii ili msamiati wa Kiswahili uweze kutumika na Waswahili wapate matini za kusoma na kukuza msamiati wao. (4) Kamusi ya Kiswahili kutungwa ambayo itaeleza maana na matumizi ya maneno ya Kiswahili.

Matarajio yake haya yanaelezwa katika mashairi aliyotunga na kuchapishwa katika gazeti la Mambo Leo na kuchapwa pia katika vitabu vyake vya *Almasi ya Afrika* na *Pambo la Lugha*. Katika shairi ambalo lilikuwa linasisitiza matumizi ya Kiswahili Sanifu katika gazeti la Mamboleo, mwandishi anamwambia mhariri.

1. Kiswahili chanitasa, kimepoteza wagio,
Napenda kujua kisa, nifungue masikio

Natetemeka kikasa, aliyekatwa vizio
Kitu ukipenda hasa, kikipotea kilio.

2. Nina mifano si haba, ya kukupa mwenye cheo,
Usinivunje haiba, sikiliza nisemayo
Lugha ina ghiliba, ikiwa maneno siyo
Huwazuia kushiba, watu walio nayo.
3. Mimi ugali najua, ule watu walao,
Ugari wanisumbua, maana yake sinayo,
Na samli natambua, uto wa kitoeleo
Samri yanizuzua, fahamu yake sinayo.
4. Naelewa na karata, mchezo uchezwao,
Bali neno kalata, sijui lafidhi hiyo
Najua neno kuleta, wazi bila kizuio,
Lakini neno kureta, kwangu lina masumbuo.

Almasi za Afrika uk. 59 (msisitizo ni wa mwandishi wa makala haya).

Katika shairi hili mwandishi anabainisha baadhi ya maneno yasiyo sanifu yakitumika katika gazeti ambalo lilitarajiwa kuwa kielelezo cha Kiswahili sanifu ili kuwa mfano wa kuigwa.

Haja ya kutunga vitabu vya Kiswahili ili kutumia msamiati wa Kiswahili ambao haujulikani ili upate kufahamika na kutumika inaelezwa katika ubeti ufuatao.

5. Maneno bila hesabu, bado watu kuandika,
Ni hazina ya dhahabu, inangoja kutumika,
Nami nadhani karibu, siku njema itafika,
Yawe katika vitabu, na vinywa kuyatamka
Titi la mama litamu, jingine haliishi hamu.

Shaaban Robert anaonyesha matumaini ya kutungwa vitabu ambavyo vitakuwa na msamiati usiofahamika ili kuutangaza ujulikane. Yeye alionyesha mfano kwa kutunga vitabu vingi vya Kiswahili ambamo alitumia baadhi ya msamiati mpya. Msamiati huu ndio ulioandikiwa faharasa katika vitabu vyake.

Aidha Shaaban Robert anaisifu lugha ya Kiswahili kuwa ina maneno thabiti yenye maana nyingi tofauti ambazo zinaelezeka kwa ufasaha, na yakitamkwa huvutia masikioni. Pamoja na uzuri wote huo maneno mengi hayajaingizwa katika kamusi kama ubeti ufuatao unavyotueleza.

6. Maneno ya uthabiti, maelezo ya jinsi,
Nyingi na tofauti, kwa fasaha na wepesi,
Yenye ladha na sauti, bado kuona kamusi
Titi la mama litamu, jingine haliishi hamu.
(msisitizo wa mwandishi wa makala haya)
(Pambo la Lugha):

Shaaban Robert ameandika vitabu vingi katika fasihi na lugha ya Kiswahili: hadithi fupi, riwaya, mashairi, tenzi, na insha. Kwa mfano: *Adili na Nduguze, Ashiki Kitabu Hiki, Kufikirika, Kusadikika, Mwafrika Aimba, Siku ya Watenzi Wote, Wasifu wa Siti binti Saad, Masomo Yenye Adili, Sanaa ya Ushairi, Kielelezo cha Insha, Mapenzi Bora, Utenzi wa Vita vya Uhuru, Almasi za Afrika, Maisha Yangu na Baada ya Miaka Hamsini, Utubora Mkulima, Insha na Mashairi, Koja la Lugha na Pambo la Lugha*. Haya ni baadhi tu ya maandishi yake yaliyochapishwa ambayo tumepata kuyaona. Baadhi ya maandishi haya yana faharasa: *Masomo Yenye Adili, Insha na Mashairi, Maisha Yangu na Baada ya Miaka Hamsini, Almasi ya Afrika, Mapenzi Bora, Kielelezo cha Insha, Wasifu wa Siti Binti Saad, Mwafrika Aimba, Sanaa ya Ushairi na Kufikirika*.

Faharasa hizi, yamkini hazikuandikwa na mwandishi mwenyewe. Watayarishaji wa faharasa hizi au kielelezo kama zilivyoitwa na waandishi wake katika vitabu hivi wametajwa katika vitabu vilivyohusika. Kwa mfano R. Harub Said ameandika faharasa za: *Insha na Mashairi, Masomo Yenye Adili na Wasifu wa Siti binti Saad*. Joseph Kithone aliandika faharasa ya *Mwafrika Aimba*, na Ali Kondo Chuma aliandaa faharasa ya *Maisha Yangu na Baada ya Miaka Hamsini*. Naye Ahmed N. Bhalo aliandika faharasa za *Almasi ya Afrika na Mapenzi Bora*. Watayarishaji wa faharasa hizi walitambua ugumu wa baadhi ya msamiati uliotumiwa na Shaaban Robert katika maandishi yake kwa wasomaji, na kuandaa ufafanuzi wake ili kuwasaidia waelewe maudhui ya matini hizi. Kwa kuwa mwandishi siye aliyeandika faharasa, tunaweza kudadisi kwa nini baadhi ya maandishi yake hayana faharasa. Inaelekea kuwa maandishi hayo hayakupata wasomaji weledi wa Kiswahili waliokuwa tayari kuifanya kazi hii, na wala sio kwamba vitabu hivyo havina msamiati mgumu kwa wasomaji wa kawaida wa wakati huo vilipochapishwa na hata sasa.

Pamoja na kutambua ukweli huo kwamba Shaaban Robert hakuandika faharasa zilizomo katika vitabu vyake, tunaziita kuwa ni faharasa za Shaaban Robert kwa vile zimo katika maandishi yake. Aidha pasi na maandishi haya faharasa hizi zisingekuwa kama zilivyo, yaani msamiati wake pamoja na muktadha wenye kuibua maana zilizotolewa. Isitoshe, tumeteua faharasa za Shaaban Robert japokuwa tunajua kuwa wapo waandishi wengine wenye faharasa, kama vile Mayoka (1984) kwa sababu Shaaban Robert ana maandishi

mengi ya Kiswahili yenye faharasa kuliko waandishi wengine. Pamoja na hayo, msamiati mwingi wa Shaaban Robert umetumika zaidi ya miaka hamsini iliyopita. Baadhi ya msamiati huu ama hautumiki siku hizi au unatumika kwa maana tofauti. Kwa hivyo uchambuzi wa faharasa zake utaonyesha nafasi yake katika leksikografia ya Kiswahili na umuhimu wake kwa watunga kamusi.

Faharasa za Shaaban Robert zinafahamika kwa wasomaji wa vitabu vyake. Waandishi na wasomaji wa matini za Kiswahili ambao hawajasoma vitabu vya Shaaban Robert vyenye faharasa, hawajui utajiri ulio katika faharasa hizi ambao ni muhimu kwao kwani zinawaongezea msamiati wasioujua na kuwaelimisha maana na matumizi yake. Faharasa hizi ni muhimu pia kwa lugha ya Kiswahili kwani mbali na kubainisha maneno mapya yaliyoingizwa katika lugha na mwandishi, ni chanzo cha data ya kamusi. Itafaa kueleza kuwa waandishi kadha wa riwaya, hadithi fupi na mashairi hulazimika kuunda msamiati wao au kukopa kutoka lugha nyingine maneno yatakayoweza kueleza dhana au fikra ambazo Kiswahili hakina maneno ya kuzieleza kwa ufanisi. Msamiati ulioundwa au kutoholewa na mwandishi huenda usifahamike kwa wasomaji wake. Faharasa huwasaidia watunga kamusi kuelewa maana za maneno yenye matumizi finyu ambayo wenyewe hawajui. Maneno haya yanapofahamika, maana zake pamoja na matumizi yake huwawezesha waandishi na wazungumzaji kuyatumia kwa maana na muktadha unaosadifu.

Nafasi ya Faharasa za Shaaban Katika Utungaji wa Kamusi za Kiswahili

Utungaji wa Kamusi za Kiswahili una historia fupi. Kamusi ya kwanza ya Kiswahili ya lugha moja ilitungwa 1935 na Johnson, Kamusi ya pili ilitungwa na TUKI 1981 na ya tatu ilitungwa na Bakhressa 1992. TUKI (1981) ndiyo kamusi ya kwanza kutungwa na Waswahili wenyewe ambao japo hawakuwa na taaluma ya leksikografia, walijifunza taaluma hii wakati wakiitenda kazi yenyewe. Matokeo yake ni kasoro mbalimbali zinazojitokeza katika kamusi hii. Kwa mfano (1) uingizaji wa msamiati wa lahaja zisizo za kisanifu ilihali kamusi yenyewe ni ya Kiswahili Sanifu (2) kuwa na tungo za mifano ambazo hazikidhi dhima ya mifano ya matumizi katika kamusi. Kwa hivyo japokuwa utungaji wa kamusi wenyewe una historia ndefu, kwa Waswahili ndiyo kwanza umeanza.

Kamusi za kwanza za Kiswahili zilitungwa kwa kufuatisha utungaji wa kamusi za lugha zilizokuwa zimeandikwa k.v. Kiingereza kwa kuangalia mbinu zilizotumiwa katika kamusi hizo. Haukuanza na ukusanyaji faharasa kama walivyofanya watangulizi wao (yaani watunga Kamusi za Kiingereza).

Kanuni za utungaji wa kamusi za Kiswahili zinazojidhihirisha katika faharasa za Shaaban, ni msingi wa utunzi wa kamusi za Kiswahili kwani zinaonyesha jinsi maneno ya Kiswahili yanavyoingizwa, kufasiliwa na kufafanuliwa. Kamusi ya Lugha Sanifu inapaswa kurekodi maneno ya lahaja

sanifu. Kamusi ya Kiswahili Sanifu iliyotungwa 1981 na TUKI imeingiza pia maneno ya lahaja nyingine zisizo za Kisanifu badala ya kuimarisha Kiswahili sanifu. Kwa mfano:

Msamiati wa Kisanifu	Msamiati wa Lahaja
tazama	tizama
thubutu	subutu
taire	tawire
pensheni	pencheni
hospitali	spitali
chandarua	chandalua
chakleti	chakoleti, chakuleti na chokoleti

Inafaa wanafunzi wa leksikografia ya Kiswahili kutalii faharasa za Shaaban na kuona kanuni zilizotumia kuteua, kuorodhesha, kufasili na kufafanua vidahizo vilivyomo. Kwa kuwa faharasa hizi ni za Kiswahili zina mambo mengi yanayomfaa mtunga kamusi wa lugha hii kuliko kufuatisha mfumo ulio katika kamusi za lugha ya kigeni kama vile Kiingereza ambazo muundo wa maneno yao ni tofauti na Kiswahili.

Mpangilio wa Faharasa za Shaaban Robert

Faharasa za Shaaaban zinaonyesha taarifa zifuatazo kwa kila neno lililoorodheshwa:

- (a) Ukurasa ambapo neno hili linapatikana katika kitabu.
- (b) Mstari lilipo neno hilo katika ukurasa uliotajwa.
- (c) Neno geni.
- (d) Maelezo ya maana ya hilo neno.

Faharasa hizi zina vipengele muhimu vya kamusi. Hapa tutavilinganisha na vya kamusi:

Vipengele muhimu vya kamusi

- (a) **Kidahizo**
Neno linaloingizwa katika kamusi ili lifafanuliwe.

Vipengele vya kamusi katika faharasa za Shaaban Robert

- Msamiati mgumu**
Neno lililoorodheshwa ili lifasiliwe

(b)	Taarifa ya Kisarufi Maelezo ya kategoria za maneno kama vile nomino, kitenzi, kivumishi n.k.	Aina ya neno Muundo wa fasili ambao hubainisha kategoria ya neno: nomino, kitenzi n.k.
(c)	Fasili ya kidahizo Maelezo ya maana ya neno ambayo huelezwa kwa neno jingine (sinonimu) au kifungu cha maneno au kishazi.	Fasili ya neno Maelezo ya maana ya neno ama kwa sinonimu au kifungu cha maneno, kishazi au sentensi.
(d)	Mfano wa matumizi Hii ni tungo ambayo yaweza kuwa kifungu cha maneno, kishazi au sentensi yenye kuonyesha nafasi ya kidahizo katika lugha na maneno yanayoambatana na kidahizo hicho ili kumwonyesha mtumiaji kamusi neno linavyotumiwa katika lugha.	Mfano wa matumizi Muktadha ambapo neno limetumiwa katika matini inayohusika. Muktadha haukuonyeshwa katika faharasa lakini unaashiriwa kwa kurejewa ukurasa na mstari ambapo sentensi yenye neno hilo inapatikana.

Uchambuzi wa Vipengele vya Kikamusi katika Faharasa za Shaaban Robert

Taarifa za kila neno lililorodheshwa katika faharasa zinawiana na taarifa za kidahizo cha Kamusi. Hapa tutazingatia mambo matatu: msamiati, fasili na muktadha.

Orodha ya msamiati

Msamiati uliorodheshwa katika faharasa ni leksimu ambayo ama ni neno moja, neno ambatano au tungofunge (nahau, msemu, methali) n.k. Kwa mfano:

(4)	ladha idhaa dhalili hawa maslahi dhati	asharafu mbembe mtemedeni bakora mkukung'ombe kibubusa

njia ya mwongo fupi
fakiri

nadhifu

Fasili ya maneno

Maneno yalifasiliwa kwa neno moja au kwa maelezo, kwa mfano: Neno lililokuwa na maana zaidi ya moja, maana zote ziliorodheshwa hata kama ni moja tu yenye muktadha katika matini inayohusika.

(5)	aushi dhalili Mapenzi Bora (uk. 63)	-enye kufaulu -enye unyonge
	ladha hawa jamili mkuku ng'ombe	tamu mapenzi mwenye sura ya kupendeza kwa nguvu kama vile aangushwavyo ng'ombe ili achinjwe.
	njia ya mwongo fupi	mwongo hafanikiwi hujulikana uongo wake.

(Maisha Yangu na Baada ya Miaka Hamsini)

Baadhi ya maneno au misemo katika faharasa haimo katika kamusi ya Johnson (1935) na TUKI (1981). Kwa mfano:

Neno/Msemo	Johnson (1935)
Jamili	X
Mlahaka	X
Kubeli	X
mkuku ng'ombe	X
bure ghali	X
kazi ya kijungu jikò	X

Miongoni mwa misemo na maneno yalioachwa yanatumika hata leo, k.v. mlahaka, kubeli, bure ghali, kazi ya kijungujiko n.k. Yamkini maneno haya

hayakingizwa kwa sababu kamusi hizi zilitgemea zaidi lugha ya mazungumzo na kumbukumbu za waandishi na watoa habari wao kuliko lugha andishi. Kwa hali hii maneno ambayo hayakukumbukwa hata kama yameandikwa hayakuweza kunakiliwa na kuingizwa katika kamusi:

nadhifu	-enye kutakata
asharafu	-enye kuheshimiwa
uraufu	huruma
kushufu	kutazama
dhati nia,	kusudi
masihara;	mzaha
bakora;	fimbo iliyopetwa sehemu ya juu
mwafaka	maafikiano

(*Almasi ya Afrika* uk. 16 & 60-61)

Baadhi ya maneno ambayo yamo pia katika kamusi zilizopo, k.v. shajara, au manzili yana maana tofauti na iliyomo katika Kamusi. Kwa mfano, maana za maneno yafuatayo hazimo katika TUKI (1981).

<i>manzili</i>	<i>maelekeo, upepo</i>
<i>shajara</i>	<i>desturi</i>
<i>kauli</i>	<i>taja</i>
<i>jamii</i>	<i>mwenye sura ya kupendeza.</i>

Muktadha wa msamiati wa Faharasa

Faharasa za Shaaban Robert hazina mifano ya matumizi ya maneno yaliyoorodheshwa. Hata hivyo taarifa kuhusu ukurasa na sentensi ambapo neno lililoorodheshwa linapatikana, inadokeza mfano wa matumizi ya neno. Kwa mfano:

- (6) (i) Huonyesha asili ya mtu ya kupigana na ya **mzozo** ambao huongoza katika vita (uk. 21 mstari 5).
mzozo: kelele, ugomvi.
- (ii) Watoto hupenda sana **hekaya**, ngano na hadithi za pepo. (uk. 29 mstari 1).
hekaya: hadithi.
- (iii) Wakuapo huomba sana wazee wao hasa **nyanya** zao kuwasimulia hadithi hizo (uk. 29 mstari 2).
nyanya: bibi mzaa baba au mama.

- (iv) Ulimwengu wake una wingi wa **ujasiri**, furaha, **miujiza** na kadhalika (uk. 29 mstari 16)
ujasiri: ushujaa, kutokuwa na woga
miujiza: mambo yasiyokuwa ya kawaida.
(Insha na Mashairi)
- (v) Ua **nimelidhibiti**, kabisa katika **dhati** (uk. 16 mstari 5-6).
Nimelidhibiti: nimelihifadhi; nimelishika barabara.
dhati: nia, kusudi.
- (vi) Majibu ya mwezi Machi, Bwana Palla **nilipuka** (uk. 16 mstari 17)
nilipuka: nisikiliza.
- (vii) Mambo **yamedhihiri**, ni kweli walalamika
Yamedhihiri: yametokea, yametokea.
- (viii) **Yamesadifu** majibu kama sahani na kawa (uk. 6 mstari 6).
Yamesadifu: kuwa barabara, mazuri, sawasawa.
- (xi) Hakuweza **jitanibu**, nikachomwa nikaliwa (uk. 26 mstari 10)
Jitanibu: jibidisha.
- (x) Ahsante **mhibu**, kwa kuja shime kutia (uk. 26 mstari 9)
mhibu: mpendwa, mpenzi.
(Almasi ya Afrika)

Mifano ya matumizi ya maneno hudhihirisha jinsi neno linavyohusiana na maneno mengine katika lugha. Uhusiano huu unaonyesha maneno yanavyoambatana katika tungo. Faharasa za Shaaban Robert zina sentensi kamili ambapo kila neno lililoorodheshwa huonyeshwa linavyotumika. Mifano hii inatokana na tungo halisi zilizodondolewa kutoka maandishi yake. Faharasa hizi ni kielelezo muruwa cha mifano ya matumizi inayoingizwa katika kamusi kwa kuwa ni mifano halisi ya matumizi na wala si ya kubuni. Kamusi za Kiswahili zina tungo za kubuni na baadhi yake ni vifungu vya maneno tu.

Vinyambuo vya umbo la msingi la kidahizo

Kamusi ya Kiswahili-Kiingereza ya Johnson ya 1939 inaonyesha

vinyambuo vya umbo la msingi katika kitomeo kimoja. Kwa mfano: funika, funikia, funikana, funikika, funikiza, funiko, mfuniko, kifuniko n.k. Kamusi ya Johnson (1935) haiingizi maumbo yanayohusiana kwa kuwa na mzizi mmoja katika kitomeo kimoja. Kila umbo limeingizwa kama kidahizo pekee mahali pake katika alfabeti. TUKI (1981) huonyesha tu viambishi tamati vya vinyambuo vya kitenzi kwenye kitomeo kinachohusika.

Mwandishi wa faharasa hizi alibaini kuwa maneno yana uhusiano wa kimofolojia na kimaana. Maneno ya aina hii huwa yamenyambuliwa kutokana na umbo sahili moja. Katika faharasa za Shaaban Robert, vinyambuo vya msamiati ulioorodheshwa viliingizwa ndani ya neno linalohusika japokuwa vinyambuo vyenye haviikutumika katika matini. Vinyambuo hivi vilifasiliwa pia.

(7)	hasimu:	chukia, kasirika <i>hasama</i> : uadui, chuki
	tuhuma:	shaka, wasiwasi <i>tuhumiwa</i> : dhaniwa, tiliwa shaka
	susuri:	uhamisho <i>susurika</i> : tangatanga
	batili:	kitu kisichofaa <i>batilisha</i> : kataza jambo lisifanywe
	huba:	pendo <i>heba</i> , penzi <i>muhibu</i> : mpenzi <i>kuhibu</i> : kupenda
	dhalili:	duni <i>dhalilisha</i> : dunisha
	ghiliba:	udanganyifu <i>ghilibu</i> : danganya.

Maneno yanayoambatana

Maneno ya lugha yana tabia ya kuchukuana na maneno mengine kila mara yanapokuwa katika tungo. Taarifa hii ni muhimu sana kwa mwanafunzi wa lugha kwani humwezesha kutumia maneno hayo pamoja na viambata vyake. Faharasa Shaaban Robert zimeonyesha pia miambatano ya maneno ili kumtanabaisha msomaji wake maneno ambayo huchukuana:

(8)	kumhimidi Mungu hasha lilah fanya tashititi raha na buraha soma ghibu
-----	---

alinipa mlahaka
patwa na jaziba

Miambatano hii inatuonyesha maneno yanavyochukua katika lugha ambayo kila yanapotumiwa huonekana pamoja. Kwa mfano neno **hasha** huchukua na lilah: *hasha lilah*; zohali hufuatana na fanya: *fanya zohali*; mlahaka huenda na -pa: *alinipa mlahaka*, nalo neno **jaziba** huchukua na pata: *pata jaziba*. Ni muhimu kusisitiza hapa kuwa badhi ya maneno huwa na miambatano mahsusi kama vile *hasha lilah*, lakini maneno mengine huwa na miambatano tofauti.

- (9) fanya zohali
fanya tashititi
pata jaziba
kuwa na jaziba
raha na buraha
raha mustarehe

Miambatano hii hudhihirika kwenye muktadha yalipotumika maneno hayo. Kwa kuwa kila kidahizo cha faharasa kimeonyeshwa muktadha wake, vidahizo vyote vya faharasa za Shaaban Robert huonyesha maneno yanayoambatana navyo. Kamusi za Kiswahili hazionyeshi miambatano ya vidahizo kwa uwazi na ukamilifu kama faharasa hizi zifanyavyo kwa sababu zina tungo chache sana za mifano ya matumizi.

Msamiati wa ushairi

Baadhi ya msamiati ulioorodheshwa katika faharasa za Shaaban Robert ni maneno ya kawaida ambayo yamenyambuliwa au kufupishwa ili yakidhi mazingira ya tungo yalimotumika kama vile kupata idadi ya mizani inayotakiwa au silabi itakayoana na vina vya ubeti:

- (10) kikiri < kakara
jane < ujane
ume < uanaume
huri < huria/huru
kisele < kilichosalia
juma < Ijumaa
we < wewe
msi < mtu asiye na

Maneno; *ume*, *huri*, *jane* na *kisele* katika mistari mitatu ya mashairi iliyonukuliwa kutoka mashairi tofauti ya Shaaban Robert inaonyesha jinsi maneno

yalivyofupishwa ili kukidhi haja ya kupata idadi ya mizani na vina katika mstari wa shairi:

Hupotelewa na *ume*, mtu ambaye si *huri*
Kwa *jane* kughilibu, tunahimiza kuoa
Sasa hapana *kisele*, alama wala dalili.

Msamiati huu ni wa kishairi kwani hutumika katika ushairi na aghalabu hupatikana nje ya mazingira haya. Hii ni tofauti na msamiati ulio katika KKS, TUKI (1981) ambapo maneno ya kawaida ya Kiarabu yanayofahamika kwa washairi wenye umilisi wa lugha hii yametoholewa na kuingizwa katika kamusi na kuashiriwa kuwa ni msamiati wa kishairi. Kwa mfano: *baiti* (nyumba), *fuadi* (moyo), *fiili* (kitendo), *basbasi* (pilipili), *maliki* (mtawala) n.k.

Umuhimu wa Faharasa za Shaaban Robert kwa Watunzi wa Kamusi za Kiswahili

Watunzi wa Kamusi za Kiswahili wana mambo mengi ya kujifunza kutoka katika Faharasa za Shaaban Robert. Kwa minajili hii hawana budi kuzingatia yafuatayo.

Kamusi Sanifu iteue msamiati sanifu

Kama ambavyo Shaaban Robert alivyokerwa na tahajia potofu (reja mfano wa 1 juu), vivyo hivyo wazungumzaji wa Kiswahili nao huchukizwa na tahajia za aina hiyo mathalani *pencheni* badala ya *persheni*, *spitali* badala ya *hospitali*, n.k. Kamusi ya Kiswahili Sanifu ina mifano mingi ya aina hii). Watunga kamusi za Kiswahili hawana budi kuteua msamiati sanifu kwa uangalifu upasao.

Kamusi iingize msamiati wote unaotumika

Shaaban Robert alihimiza msamiati wote wa Kiswahili ukusanywe na kuingizwa katika kamusi ili upate kutumika (taz. mfano wa 2 na 3 juu). Ushairi huu ni mwafaka iwapo kamusi ni kubwa na lengo lake ni kurekodi msamiati wote wa lugha. Kwa kamusi ndogo au zenye ukubwa wa wastani, mtunga kamusi anashauriwa kunukuu msamiati wote unaotumika wakati ule kamusi inapotungwa ili wazungumzaji waweze kuupata pindi itakapotokea haja ya kuutafuta katika kamusi. Hata hivyo kwa kuwa Kiswahili kina msamiati mchache sana ulioandikwa, inafaa Kamusi ya Kiswahili iingize msamiati wote unaotumika.

Muktadha wa neno ni muhimu ili kuelewa maana na matumizi ya neno

Muktadha wa maneno yaliyo katika faharasa za Shaaban Robert una dhima nne:

(a) *Kumsaidia msomaji kudadisi maana ya neno kama lilivyotumika katika muktadha unaohusika*

Muktadha humpatia fursa msomaji kulinganisha maana anayoipata yeye kutokana na muktadha, na maana iliyopendekezwa na mwandishi wa faharasa. Maana ya neno hutokana na muktadha, kwa hivyo fasili inayoandikwa na mwandishi wa faharasa au mtunzi wa kamusi ni maoni yake tu. Ni wajibu wa msomaji kupembua muktadha na kukubaliana au kutokukubaliana na maana iliyotolewa. Kutokana na umuhimu huu ni dhahiri kuwa mtunga kamusi anawajibika kuingiza tungo ya mfano wa matumizi katika kamusi yake.

(b) *Kusaidia kufafanua maana ya neno*

Fasili ya neno huweza kuwa ni sinonimu. Mtumia kamusi anaweza kuelewa maana ya neno iliyoelezwa kwa sinonimu iwapo anaelewa maana ya hiyo sinonimu yenyewe. Iwapo sinonimu nayo ni neno gumu hatoweza kuelewa maana ya neno alilokuwa akilitafuta katika kamusi. Katika mazingira haya mfano wa matumizi huweza kumsaidia msomaji kupata maana ya neno.

(c) *Kumwezesha mtumia kamusi kutunga sentensi yake kwa kufuatia mfano uliotolewa*

Sentensi ya mfano huonyesha jinsi neno lililofasiliwa linavyotumika katika lugha. Hudhihirisha muundo wa sentensi na nafasi ya neno katika tungo. Sentensi ya mfano humsaidia mtumia kamusi kujifunza kutunga sentensi yenye muundo wa sentensi ya mfano akitumia neno geni alilojifunza maana yake kutoka kwenye kamusi kwa kufuatilia mfano uliotolewa.

(d) *Kumwonyesha msomaji maneno yanayoambatana na neno linalofasiliwa*

Ili kufahamu maneno yanayoambatana na neno gumu au geni kaida ya uteuzi wa tungo za mifano ya matumizi ya vidahizo inadai kuwa tungo hizo zitokane na tungo asili zilizonukuliwa kutokana na matini na zisiwe na kubuni. Tungo za kubuni hukosa mtiririko wa asili wa lugha. Kwa hivyo huweza kushindwa kuonyesha maneno yanayofuatana katika tungo. Tungo za Shaaban Robert ni kielelezo muruwa kwa watunzi wa kamusi kwani zinaonyesha muktadha halisi wa neno ambao ni tungo asili. Ni dhahiri kuwa kutokana na dhima (a) hadi (d) juu, mifano ya matumizi katika kamusi sio kijalizo cha taarifa zinazoingizwa katika kitomeo, bali ni kipengele muhimu cha kamusi ambacho kikikosekana huweza kuathiri utoshelevu wa taarifa nyingine za kidahizo.

Fasili ya msamiati

Mwandishi wa faharasa ametambua mbinu mbili za kufasili neno: fasili ya maelezo au fasili ya neno moja, (sinonimu). Umuhimu mkubwa ulitolewa kwa

fasili ya maelezo badala ya sinonimu. Hii inatokana na ukweli kwamba kama msomaji hajui maana ya sinonimu hatoweza kuelewa maana ya neno alilokuwa akitafuta maana yake. Fasili ya maelezo huzitaja waziwazi sifa bainifu za neno linalofasiliwa ambazo hilitofautisha na maneno mengine ya kikoa maana kimoja.

Aidha muundo wa tungo zinazofasili msamiati wa Shaaban Robert zinaakisi kategoria ya neno. Neno ambalo ni kitenzi lilifasiliwa na kifungu tendo, nomino ilifasiliwa na kifungu nomino na kivumishi kilifasiliwa na kifungu kivumishi. Vivyo hivyo kwa maneno ya kategoria nyingine zilizojitokeza katika faharasa za Shaaban Robert.

(11)	batili	nm	kitu kisichofaa, haramu
	ajihi	kt	onana ana kwa ana
	chaza	nm	aina ya konokono wadogo wa pwani
	kuhitimisha	kt	kukamilisha jambo, fikisha kikomo
	ghibu	kl	kwa fahamu, kwa moyo
	kubeli	nm	mtu mwenye sifa bora
	zohali	nm	hali ya kukata tamaa hata kabla ya kujaribu jambo
	pungufu	kv	-enye kupungua
	nadhifu	kv	-enye kutakata, safi
	ashrafu	kv	-enye kuheshimiwa

(*Maisha Yangu na Baada ya Miaka Hamsini uk. x - na kuendelea*)

Tofauti ya Msamiati wa Faharasa za Shaaban Robert na Vidahizo vya Kamusi

Baadhi ya maneno yaliyo katika faharasa yameorodheshwa kama yalivyo katika matini bila kujali iwapo ni leksimu au linaambatana na vipashio vingine. Kwa mfano, vitenzi vimeorodheshwa pamoja na viambishi vidokeza mtenda, njeo (wakati) na yambwa. Kamusi huingiza maumbo sahili pekee bila viambishi vyovyote. Msamiati wa faharasa umeorodheshwa pamoja na viambishi kadha.

(13)	yanasadifu	(sadifu)
	yamewamba	(wamba)
	imekuzindua	(zindua)
	zikijishaua	(shaua)
	kughilibu	(ghilibu)

Nomino nyingine zinaorodheshwa katika umbo la wingi badala ya umbo la umoja ambalo ndilo linaloingizwa katika kamusi.

(14)	waadilifu	(mwadilifu)
	wakiwa	(mkiwa)
	wakunjufu	(mkunjufu)
	watembezi	(mtembezi)
	wavyele	(mvyele)

Baadhi ya nomino ni kifungu cha maneno kilichofupishwa na kufanya neno moja kwa lengo lilelile la kutaka kukidhi haja ya kupata idadi inayotakiwa ya silabi za mstari wa shairi ili kujenga mizani au vina vya shairi kama iliyokwisha kueleza juu.

(15)	waivu <	watu walio na wivu
	sifayo <	sifa yako
	wakale <	watu wa kale

Japokuwa msamiati katika faharasa za Shaaban Robert ulikusudiwa kukidhi haja ya wasomaji wa maandishi yake hususan maandishi yale tu ambapo neno linalohusika limetumika, ingefaa pia iwapo lingekuwa katika umbo la msingi la neno, hususan vitenzi. Hii ni kwa sababu vitenzi haviambatani daima na kiambishi mtenda, njeo au yambwa kilekile wakati wote. Vipashio hivi visipotenganishwa vitakifanya kitenzi chenye viambishi mtenda, njeo na yambwa vichukuliwe kuwa vinaunda umbo moja la neno na pindi viambishi tofauti vya kitenzi kilekile vikiambishwa umbo jipya huwa limeundwa.

(16)	imekuzindua
	anakuzindua
	alikusindua
	utamzindua
	tunawazindua

Hitimisho

Makala haya yamejaribu kuonyesha kuwa waandishi wa faharasa za Shaaban Robert walitambua nafasi ya faharasa katika kukuza Kiswahili na umuhimu wake kwa wasomaji wa vitabu vya Shaaban Robert. Wakitambua kuwa wazungumzaji wa lugha hawana umilisi sawa wa msamiati waliona umuhimu wa kutunga faharasa ambazo zilionyesha taarifa muhimu zinazohusu maneno ambazo walifikiri wasomaji wa kawaida wa vitabu vya Shaaban Robert walihitaji: maana na matumizi ya maneno. Faharasa hizi ni changamoto kwa waandishi wa vitabu ambavyo vina msamiati mgumu, na ni marejeo muhimu kwa watunga kamusi za

Kiswahili. Kwa waandishi wa vitabu, faharasa za Shaaban Robert ziwe ni kichocheo cha kuwafanya nao waandike faharasa za kuwasaidia wasomaji wayaelewe maudhui ya vitabu vyao hususan vitabu vyenye msamiati mgeni k.v. vya fani za sayansi. Watunga kamusi hawana budi kutambua kuwa faharasa hizi ni hazina ya maneno ya Kiswahili: maana zake na mifano asili ya matumizi ya maneno. Inafaa wazirejeele wakati wanapotunga kamusi.

Marejeo

- Bakhressa, S. (1992) *Kamusi ya Maana na Matumizi*. Nairobi: Oxford University Press
- Collison, R.L. (1982) *A History of Foreign Language Dictionaries*. London: Andre Deutsch.
- Fasold, R. (1987) *The Sociolinguistics of Society*. Oxford: Basil Blackwell Ltd.
- Johnson, F. (1935) *Kamusi ya Kiswahili*. Nairobi: Oxford University Press.
- Landau, S.I., (1984) *Dictionaries, The Art and Craft of Lexcography*. New York: The Scribner Press, Charles Scribner's Sons.
- Lodwig, R.R. & Barrett, F.F. (1967) *The Dictionary and the Language*. New York: Book Company, Inc.
- Matthews, P.H. (1974) *Morphology, An Introduction to the Theory of Word Structure*. Cambridge: Cambaridge University Press.
- Robert S. (1947) *Pambo la Lugha*. Nairobi: Oxford University Press.
- (1966) *Maisha yangu na Baada ya Miaka hamsini*. Nairobi: The Nelson and Sons.
- (1967) *Utenzi wa Vita vya Uhuru*. Nairobi: Oxford University Press.
- (1967) *Insha na Mashairi*. Dar es Salaam: Printpak Tanzania Ltd.
- (1967) *Almasi za Afrika*. Nairobi: Thomas Nelson and Sons.
- TUKI (1981) *Kamusi ya Kiswahili Sarifu*. Dar es Salaam: Nairobi: Oxford University Press.